

каже в вступній замітці, що хотів дати туркестанським любителям археології матеріял для дослідів по історичній географії. Що такий підручник може мати чималу користь, нема мови; на жаль д. П. при тій обмежав ся звичайно на жерелах арабських географів, не входячи в справу фіксування їх топографічної номенклатури на основі літератури предмету і власних комбінацій — лише подекуди відступив він від свого звичаю, давши деякі пояснення. Також випадало б подане у Шпренгера порівняти з новітніми й ліпшими виданнями тих географів, з яких він користав, а того в книжці не помічаємо. То дало б сій книжці й наукове, а не практичне тільки значіння. *М. Г.*

С. А. Бѣловъ. Русская исторія до реформы Петра Великаго, Спб., 1895, ст. V+479+8.

Е. Белов, професор Александрівського лиця в Петербурзі, автор кількох студій з історії Московщини XVI- XVII в. (головна і загальніша з їх — про історичне значіння боярства), виступив сього року з курсом історії російської. Для нас звичайно цікавий він передо всім тими частинами, що безпосередно дотикають ся України-Руси, та се не перешкоджає висловити й кілька загальних уваг про нього.

В передмові своїй автор зазначає, що книжка его призначена для освічених читачів. Ближше він сього не поясняє, але мусимо так зрозуміти, що має се бути популярно представлена історія для ширшої громади. Автор радше покликуюсь на наукові праці, як на перші джерела і ми не знаємо, о скільки історія ся оперта на самостійних студиях, хоч сі студії подекуди знати. Але автор не просто популяризатор наукових дослідів в сфері російської історії — він переводить свій власний погляд на неї. В передмові сей пункт він зазначає виразніше: „я повинний застеретти читача, каже він, що йду за думкою небіжчика історика-юриста К. Д. Кавеліна, що центральна фігура давньої нашої історії — Іван Страшний“. Сим моментом д. Белов цікавивсь від давнішого часу спеціально, і свою дражливість в сім пункті виявляє й полемікою за Івана в передмові. Продовженням діяльності Івана уважає д. Б. діяльність Петра, до нього він обіцяє перейти в дальшій книзі. В ній же, як показує в передмові, має довести „як потрібна, неминуча і користна була реформа Петра В.“

Наслідком поставленої задачі була певна нерівномірність в історичній перспективі. На часи до початку XVI в. припадає трохи більше третини книги, решта на XVI і XVII в.; годі й казати, що на яких несповна 200 сторонах представити історію Руси в протягу шести віків можна

було лише дуже побіжно, тим часом як XVI і особливо XVII в. міг автор описати далеко докладніше. Друга хибна сторона курсу з боку формального не залежить вже від плану — розумію брак ясності й системи в представленню; книжка має якийсь хаотичний характер, факти громадять ся з різних сфер, більші й менші, не зведені до якихось груп, так що не надають яєних контурів нісоді чи якому явищу; навіть роля боярства, головне питання, що займає автора, зістає не вясненою, хоч би в осьвітленню автора, при єго способі оповідання. А в книжці для ширшої публіки се особливо не добре. Окрім сього ше автор не все вміє зістатись в ролі популяризатора, на деяких суперечних другорядних питаннях зупиняєть ся, щоб висловити самостійну думку, пускаєть ся в полеміку — се все також для популяризації не надаєть ся. Нарешті перекладаючи свої погляди, не заховавсь автор від сторонничости, від натягання фактів під свої теорії: особливо се дає себе відчувати в єго апології Страшного.

Що до поглядів автора, то він належить до категорії т. зв. „державників“ (государственників), для яких цілий зміст і вага історії Росії лежить в будівлі держави. На тім ґрунті стоять їх аполоґетичні відносини до московських „дивних Іванів“ та Петрової реформи. Ориґінальна відміна поглядів Белова від поглядів напр. головного заступника сїєї теорії — Соловєва полягає на тім, що він не бачить в царях XVII в. попередників Петра, не бачить продовження повільного зросту культурного й державного Росії в XVII в., для нього се — період регресу, упадку, розкладу Російської держави між двома творчими, поступовими епохами — Івана Страшного й Петра. Що до мене, більш правди я бачу в поглядах Соловєва, як Белова. Друга характерна відміна Белова — се єго антипатія до боярства, висловлена ширше в єго згаданій розправі про боярство; по часті вона звязана з аполоґією найбільшого ворога боярства — Івана. Д. Белов бачить в боярстві самі самолюбні елементи, що визискували народ, позбавлені були всякого почуття державного патризму, ба навіть почуття солідарности верстової і жерли ся неустанно за свої фамілійні інтереси. Рівночасно надає він боярству дуже велику ролю історичну: на єго думку (пор. с. 25) головний зміст історії Росії полягає в відносинах володаря та боярства. По репресійних заходах Страшного мало воно забрати державу в свої руки в XVII в. і привести державу на край погибели, з чого вирятував її Петро. Автор не добачає певної суперечности того погляда з фактами ослаблення боярства в XVII в., розведеного не-родовитими елементами і єго упадку в кінці XVII в., коли було воно, кажучи словами такого рагчену сучасного — вже трухлявим, нікчемним деревом.

Для такого державника як д. Белов характерно, що він не ідеалізує й творців Московської держави. Він признає, що процес її будови переведений був „в немилосердно лютій формі“ (с. 107); в „повурій, безсердечній постаті“ Василя III бачить він „справжнього московського д'яча“ (с. 188); він признає, що політичне життя держави було переїдено страшною язвою — глибокою невірою до всіх і до всього, що знову ви-кликало нелюдські кари задалегідь, з страху перед опозицією (с. 166); він признає, що „в запалі від ідеї сполучення — сполученне (об'єднання) мішали з півелірованням, що шкодливим потім показало себе для розвою Росії“ і т. п. Автора потішає правда „історична конечність“, думка, що не ліпше було й на Заході, що результати діяльності московських об'єднителів мірять істориків з їх діяльністю“ (107, 171, 329), в страшній боротьбі царів з боярами він стає по стороні перших, бо бачить в їх ідею державну, але ще крок — і міг би він себе спитати, чи результати державні викуплять всю шкоду моральну, яку він сам по часті признає — моральний бруд, цілковите непошанованне особи, втрата чуття власної гідності, знищення громадської ініціативи — шкоду, над якою й тепер плачуться культурна громада російська.

Але вернімось до своїх печатів. Україна в курс д. Белова входить кількома кусниками — початком — про заснування держави й до 2-ої полов. XII в., далі йдуть кілька інкрустацій в відповідних місцях про її життя в XII—XIII в., про литовське в-ке князівство, про унії й війни народні, про Хмельницького й його наступників. Все се уривково, певняснено, справжні *dissecta membra*. За се годі автора винуватити — се звичайна операція, яку в більших і менших курсах російських українсько-руська історія терпить і терпіти ме, доки російська історіографія не набере розмислу й відваги глянути на українсько-руську історію, як на особну цілість; до того часу зостаєть сядва способи: або по можности переходити історію України в цілости, в звязку і порядку, з сього виїде, що йтимуть в курсі паралельно дві історії, механічно сполучені, чергуючись своїми главами (трохи подібне маємо в історії Іловайського), або, дбаючи про ясність, єдність, сконцентрованість історії властиво великоросійського народу — давати інкрустації українські, скільки сього вимагає вже її розуміння, інкрустації — звісно спорадичні, бліді, цужденні.

Я вже сказав, що давний період розказано дуже коротко; коли до сього додати певну нерівномірність в оповіданню (оповідання про розселення східних Славян займає менше місця як про свято коляди), то ясно буде, що докладно познаємити воно з предметом не може. До того воно не вільне й від деяких неясностей і непевностей.

Я застановлюсь над деякими висловленими тут висловами й гадками.

В етнографічному огляді (с. 7) д. Б. каже, що нарід великоросійський мішаний — з Славян і Финів, український — „з Славян і тюркських народів: Торків, Чорних Клобуків і інших, що прийшли пізніше.“ Я нічого не маю супроти тюркських съояків, але мушу зауважити, що теорія широкого мішання Русі з Ч. Клобуками (недавно її висловив і в польській літературі Ол. Яблоновський) стоїть дуже слабо: про мішанє Русі й Ч. Клобуків, перетворенє їх Русю на ширшу скалю наші джерела нічого не кажуть; Ч. Клобуки не тільки заховують до кінця XII в. свій кочовничий спосіб життя, вістають ся „поганими“, але з 2-ої полов. сього віку навпаки помічаємо у їх близші звязки з Половцями: певне відокремленне від Русі (пор. мою Київську землю с. 299); при таких обставинах мішанню, та ще й велику, припустити трудно, тай того Чорного Клобука не так було багато, що міг він цілий український нарід антропологічно змодифікувати: се не те, що финське море, де острівцями виступала славянська колонізація. А під час татарського находу мабуть ся колонізація чорноклобуцька звикла, затягнена одноплеменною татарською стихією — трудно, аби то могло бути инакше, та й згадок ми за неї не знаходимо потім. Тому трудно сказати, як д. Б. на с. 41, що Торки, оселі в Київщині й Переяславщині, увійшли як етнографічний елемент в склад української людности.

Про оновіданне літописі за призначенє варяжських братів д. Б. приймає теорію Іловайського, що се династична легенда, зложена в к. XI або поч. XII в. для слави княжого рода, але уважає неможливою теорію самостійного утворення держави на Подніпровю: „він (Іловайський) помішав два факта ріжного характеру: призначенє князів володарів і призначенє дружин балтійських пиратів на поміч супроти інших пиратів; призначенє як наємників“ (с. 10) — се щось неясно.

Кажучи про перше виступленне Русі в історії, д. Белов починає з 865 р., ігноруючи напр. Амастрідське життя і т. н. (с. 11). На с. 15—18 д. Б. користує з відомостей Йоакимовської літописи, нічим не пятаючи читачеві, яке то каламутне джерело.

На с. 51 з поводу звістки Татищева про віче Киян коло св. Софії 1113 р., д. Б. виводить, що коло св. Софії могла зібрати ся тільки старша дружина Всеволода. Д. Б. не зауважив, що Кияне значили б не дружину, а громаду (не кажу вже про неавторитетність самої звістки Татищева).

На с. 52—3 знаходимо кілька недоглядів в справі літописи: виходить, що автор її ніби користав з праць Нестора, чого не було; индиктом не звала ся „лічба часу пятиліттями“; вставка „черноризца Θεодосьева монастиря Печэрскаго“ стоїть не „в одній копії“ (се правдиво для імени Нестора), а в кількох.

На с. 58 д. Б. до слів: „Ольговичевъ не хочем быти акы в задниччѣ“ дає об'яснення, що се говорить дружина — але такі слова в устах дружини цілком не зрозумілі, тай із обставин видно, що тут виступають заступники громади.

Погром київській 1169 р. д. Б. (с. 465) об'ясняє ворожнечою дружини і вічового елемента: „в Києві дужче ніж де на півдні коренили ся вічові традиції, тому вільні прояви вічового життя, хоч і нечисленні, викликали гостре роздраження в дружинах“; тим часом в Київщині бачить автор і міцний фермент аристократичний, звідки елемент сей (дружинний) перейшов на захід в Галичину й на північ — в Володимир північний. Але ми не бачимо на київській ґрунті боротьби віча з елементом дружинним, відносини уложили ся таким чином, що за вічем зостала ся контроля загальна, за дружиною, як органом княжої власти — ціла адміністрація регулярна, і уложили ся — можна думати — довговіковою еволюцією; за які небуть конфлікти джерела мовчать, а дружини інших земель яку б мали причину ярити ся на київську громаду, коли місцева дружина з нею жила тихомирно? Скажу більше. Та сама аристократія київська, входячи як головний складник в княжу дружину, другою своєю частиною, що по за дружиною в той момент зоставалась, кермувала громадою — вічем, і все живі звязки, неустанні переходи лучили аристократію земську й дружину; так ся справа представляєть ся миі, коли застановитесь над ролюю дружини в землі й зауважити, що то не були самі *personae vagae*, а група звязана з землею різнородними звязками.

На с. 408 д. Б. недокладно висловляєть ся, що в Галичині „в сфері боярську ніхто не міг понасти з інших верств громади“: можна сказати, що такий вступ був трудний, давав ся погально, але не неможливий — „Судбич Попов внук“: „беззаконники от племени смердя“ що противили ся між боярство, свідчать за се.

Дальші часи, XIV—XVII в. українсько-руської історії представлені ще коротше, уривково, розказані, здаєть ся, з других рук переважно, ледве чи становивши предмет власних студій автора. Не застановляючись на тім, що можна б автору тут закинути, зауважу, що неважаючи на карповсько-кулішевські громи на всіх, приємлющих умови при сполученню України з Московщиною, д. Б. признає істнування таких умов (с. 391), а супроти соловєвського закиду Українцям в їх „шатости“ висловляє, що причиною непевности Українців було „вагання тодішньої московської політики, її еґотично-верстовий напрям“ (с. 403).

З висше сказаного видно, що для історії України-Руси куре д. Бєлова мало може дати цікавого. Інша річ — для історії Московщини,

особливо XVI—XVII в.; хто не може взятись за курс Соловєва, а не задовольєть ся короткими конспектами (як самого Соловєва, Іловайського, Павлова etc.), тому курс д. Белова може бути користним і цікавим, треба тільки пам'ятати певну сторонничість автора. Що до об'єктивности, то єго книжка стоїть вище останнього випуска курсу д. Іловайського, а до того й сей, як і гарний курс д. Бестужева Рюмина, поки що кінчить ся лише „смутиним часом“.

М. Грушевський.

А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Русскій Филологическій Вѣстникъ 1894 кн. IV с. 1—12).

Маленька стаття д. Шахматова заслугує нашої уваги і за для важности свого предмета і за імени автора, що займає доволі авторитетну посадицю в російській філології.

Питаннє, якого дотикаєть ся стаття д. Ш., займало здавна філологів і не перестає бути *objectum litis* досі: треба признати автору, що він не претендує розрішати й єго, а справедливо признаючи, що „лише спільні старання дослідників історії, мови і літератури народа можуть в сїм питанню дійти до дійсно наукових виводів,“ ставить свою теорію лише як гіпотезу. Операє він її цілковито на фактах історії, то ж з сього боку ми до неї й придивимось.

Д. Ш. починає з того, що всеруська (общерусская) епоха історикови не приступна (зазначу, що ще може бути непевним, чи вона коли існувала, і чи дві головні вітки: зарідки українсько-руської і білоруської не могли існувати з початку, при процесі відокремлення руської мови з решти славянських), руський нарід в IX в. вже поділяв ся на племена, що різнились побутом і мовою, т. з. автор признає сї племена не політичними лише, як деякі (напр. Барсов в географії давньої Руси), а й етнографічними одиницями, що й справді правдоподібніше. Їх мови ґрупувались на думку автора в більші ґрупи: він зазначає південно-західне, північне і південне; рішучому відокремленню руських племен перешкодило сформованнє руської держави, але в неї не ввійшли окраїни: південно-західня (Галич з Волиню) і північно-західня (Полоцьк); відокремленнє сих земель від решти Руси було причиною сформовання в них окремих нарічій, ще до XII в., і т. ч. нарічя XI і XII в. автор поділяє на три ґрупи — східню (що ділилась на північну і південну), півн.-західню і півд.-західню, і кожна з них вже мала свою долю в перемінах. А як головним чинником в сформованню нарічій був поділ політичний, то він і пізніше впливав на територіяльні границі їх: так що територія Дреговичей поділилась між Волиню і Полоцьком, то й по-